

Rade Šarović
Filozofski fakultet Nikšić
Crna Gora

SOCIOLOŠKE PRETPOSTAVKE ZA RAZVOJ PREDUZETNIŠTVA U CRNOGORSKOM SELU

SOCIOLOGICAL ASSUMPTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN THE MONTENEGRIN VILLAGE

ABSTRACT In the market economy, the development and promotion of entrepreneurship in agriculture is one of the keys to a successful transformation of the entire sector. In the present context of the Montenegrin poljoprivrede entrepreneurship receives specific gravity, due to the nature of family gazdintva, and even more because of what some of our gazdintva have inherited pattern of economic behavior. Family agricultural gazdintvo a production system is nothing but the expression of private or family businesses. What is the term initiatives to engage the available economic resources and use to enable the realization of sufficient yield and profit.

This paper pose a sociological assumptions for growth and entrepreneurial activity in the villages of Montenegro.

Key words: entrepreneurship, agriculture, rural, Montenegro, family farms.

APSTRAKT U uslovima nemilosrdne liberalno-tržišne ekonomije, razvoj i podsticanje preduzetništva u poljoprivredi predstavlja jedan od ključeva uspješne transformacije ukupnog privrednog sektora. Momenat u kome se nalazi crnogorska poljoprivreda prouzrokuje da razvoj preduzetništva dobija specifičnu težinu, kako zbog same prirode porodičnog gazdinstva, a još više zbog onoga što gazdinstva po svojoj prirodi imaju naslijeđenu matricu ekonomskog (preduzetničkog) ponašanja. Porodično poljoprivredno gazdinstvo kao proizvodni sistem nije dakle ništa drugo do izraz privatnog odnosno porodičnog preduzetništva, ono je izraz inicijative da se raspoloživi privredni potencijali angažuju i iskoriste tako da omoguće ostvarivanje dovoljnih prinosa i profita.

Ovaj rad predstavlja sociološki prikaz neizostavnih pretpostavki za razvoj preduzetničke djelatnosti u selima Crne Gore.

Ključne riječi: preduzetništvo, poljoprivreda, selo, Crna Gora, porodično gazdinstvo.

Teorijsko postavljanje problema

Pored svih ostalih pristupa problem definisanja seoskog preduzetništva danas neminovno iziskuje i jednu dublju sociološku analizu, i razradu problema u kome će se ruralnom preduzetništvu prići kao i svakom drugom obliku preduzetništva, koje podrazumijeva postojanje određenih unutrašnjih razvojnih potencijala. Na nivou porodičnog gazdinstva riječ je o ukupnosti uslova koji utiču na organizovanje, funkcionisanje i uspješnost radnih operacija (i) ili radnih procesa. Da bi se razumio svaki od ovih uslova ponaosob kao i prirodu njihovih međusobnih veza i odnosa mora se poći od stanovišta prema kojem se porodično gazdinstvo posmatra kao proizvodna jedinica odnosno kao jedan

proizvodni sistem. Ovo je moguće s obzirom na to da je porodično gazdinstvo otvoren sistem što bitno utiče na način na koji se generišu i ispoljavaju njegovi privredni potencijali.

Vladimir Grbić oslanjajući se na iskustva zapadnih poljoprivrednih škola klasifikuje definicije porodičnih gazdinstava i za potrebe ove analize pravi odličnu uvertiru za proučavanje odnosa sitne porodične ekonomije i preduzetničke djelatnosti od koje joj zavisi budućnost (Vidi šire: Grbić, 1997: 17–21): On na početku svoje analize ističe definicije koje imaju teleološki i normativni karakter – skup definicija koje se javljaju na početku razvojne etape neke zemlje ili grupe zemalja. Ovdje se kao primjer navodi definicija Tomasa Džefersona sa kraja 18. vijeka, prema kojoj je „porodični farmer onaj koji posjeduje zemlju, farmu, (zasnovanu na radu porodične radne snage), donosi sam sve upravljačke odluke, i samodovoljan je onoliko koliko je to moguće. (Po Vladimiru Grbiću, 1997: 18; Reinhard, 1989: 208). Sa povećanjem tržišne orijentacije u SAD i širom svijeta došlo je do zastarjevanja i zanemarivanja ove definicije.

Skup definicije čija se osnovna odrednica nalazi u radnoj snazi. Odeljenje za poljoprivredu SAD definiše farmersku farmu, kao „primarni agrarni biznis u kojem je operator i preduzimač rizika farmer (starješina), koji u donošenju odluka sa svojom porodicom obavlja većinu farmerskih poslova, i izvršava većinu rukovodećih aktivnosti“ (Grbić, 1997: 18). Za razliku od početnih definicija teološkog i normativnog karaktera, pojam samodovoljnosti je očigledno napušten, a po ovom skupu definicija radna snaga je postala centralno i trajno opredjeljenje u definisanju porodične farme SAD, odnosno njenog distanciranja od drugih poljoprivrednih i nepoljoprivrednih oblika organizovanja.

Skup definicija koje se oslanjaju na veličinu gazdinstva, svoje uporište nalazi u Francuskoj, gdje Louis Chevalier nekompletno ali veoma upečatljivo kaže da čovjek može definisati porodičnu farmu, kao „ruralnu farmu veličine, koju porodica može kultivisati sa njihovim vlastitim sredstvima ili sa jednim ili dva najamna radnika“. Ovakvo definisanje određuje veličina farme, ne samo sa aspekta mogućnosti porodice da je obradi, već i sa aspekta ostvarenja zadovoljavajućeg standard od rada na posjedu. Ova grupa definicija je za razliku od prethodnih stavila na dnevni red pitanje prihoda i tržišta gazdinstva.

Skup definicija koje na prvo mjesto stavljaju prihod nalazimo u posleratnoj Zapadnoj Njemačkoj, u to vrijeme zemlji deficitarnoj sa hranom a sa veoma razuđenom agrarnom strukturom. Sa sasvim drugim namjerama, želeći da sankcioniše stanje rastuće komercijalizacije porodične farme u SAD-u Buttell u skladu sa navedenim kriterijumima definiše „nezavisnog robnog proizvođača – porodicu, kao onu koja posjeduje i samostalno kontroliše većinu ili svo zemljište i tako obezbeđuje veliki ili sav dio prihoda za izdržavanje svoje porodice“. Ova definicija nas donekle upućuje na prvu definiciju Tomasa Džefersona i ukazuje na samodovoljnost seljačkog gazdinstva kada je njegova egzistencija u pitanju.

Grbić ističe još dva skupa definicija koje porodično gazdinstvo određuju u opoziciji sa kapitalističkim gazdinstvima i jednu o raspravi o pojedinačnim obilježjima u poljoprivrednoj proizvodnji, međutim ovim grupama definicija

treba da se bavi neka druga studija iz oblasti ekonomije, pa joj stoga ovdje nije posvećeno više pažnje.

Na kraju imamo i grupu definicija zasnovanih na motivima postignuća samih proizvođača. Pošto porodične farme najčešće predstavljaju siromašniji dio populacije, u ovakvim definicijama (kao što je i Šanin ukazivao) dolazi do identifikacije njihovog poslovanja sa ekonomskom neracionalnošću. Pa tako Newby karakteriše porodičnog farmera kao onoga koji troši veliki dio svoga vremena na zemljište, nisko je tržišno orjentisan i njegovo ponašanje je „oblikovano ne tako mnogo ekonomskim pobudama, već sa porodičnim, socijalnim i religijskim vrijednostima“ (Grbić, 1997: 20).

Nakon ovoga Grbić postavlja pitanje sa stanovišta posebne ekonomske nauke, da li je nedostatak ekonomskih motiva urođena osobina farmera ili je diktirana tržišnim uslovima u kojima je njegova farma locirana ili osuđena da egzistira? Potpun odgovor o motivima poljoprivrednika može ipak dati jedino opšta nauka o društvu, izučavanjem ciljeva, interesa, mogućnosti, te smisla, značenja i značaja koje će ovaj poljoprivrednik sa svojim članovima porodice pridavati kako svome radu, tako njegovom bližem i daljem okruženju.

Kao što smo vidjeli razna shvatanja definisanja porodičnih gazdinstava dolaze sa raznih strana naučne misli, od agrarnih-ekonomista i agrarnih političara, preko pravnika i ekonomista¹ pa sve do ruralnih sociologa koji sa pravom pretenduju na primat kada je ova tema u pitanju. Uzimajući u obzir jedan uži pristup koje su sve ove pojedinačne nauke koristile, sa jedne strane, i opštost sociološke nauke kao i globalni pristup kojim se koristi sa druge, sa pravom se možemo složiti sa gore navedenom tvrdnjom o značaju sociološkog proučavanja porodičnih gazdinstava.

Na crnogorskom gazdinstvu danas postoje brojne prednosti i ograničenja za razvoj preduzetničke djelatnosti. U ovom radu oni su razvrstani na više cjelina, od kojih svaka ponaosob determiniše razvoj privatne inicijative na porodičnom poljoprivrednom gazdinstvu.

Sociodemografska reprodukcija gazdinstva

Ukoliko se osvrnemo na noviju istoriju agrarnih odnosa u Crnoj Gori, uviđa se da je u uslovima socijalistički koncipiranog poljoprivrednog razvoja, gazdinstvo kao izraz porodičnog preduzetništva stavljeno u veoma restriktivne okvire. Po završetku Drugog svjetskog rata uspostavljeni socijalistički poredak proklamuje ukidanje privatne svojine kao društveno nepoželjne a porodično gazdinstvo dobija nove stege koje će ga pratiti gotovo pola vijeka. Mnoga od ovih gazdinstava upravo usled djelovanja ograničavajućeg društvenog konteksta (koji se vrlo brzo odslikao i u samim karakteristikama gazdinstvima i onima koji od

¹ Ekonomska definicija seljačkog gazdinstva po Vladimiru Grbiću bi izgledala ovako: „Seljaštvo čine seljačka gazdinstva, koja kao deo ekonomskog i socijalnog sistema, na svom posedu, sa svojom porodičnom radnom snagom i kapitalom, proizvode poljoprivredne proizvode u uslovima – parcijalnog integrisanja u tržišni sistem“ (Grbić, 1997: 22).

poljoprivrede na gazdinstvima žive) nepovratno su se ugasile ili svela svoju reprodukciju (biološku ekonomsku i socijalnu) na nivo egzistencijalnog minimuma.

Iz tih razloga prva i osnovna pretpostavka za osnaživanje bilo koje djelatnosti na ruralnim područjima jeste analiziranje i uloga ljudskog kapitala kao elementa ekonomske reprodukcije gazdinstva. Članovi ovih gazdinstava posebno njihov radnoaktivni dio svojom brojnošću, aktivnošću, starosnom strukturom kao i stručnom i fizičkom osposobljenošću opredeljuju ukupan razvoj poljoprivrede i sela. Stoga se ovde polazi od analize sociokulturnih obilježja radnosposobnih i radno aktivnih članova odabranih porodičnih gazdinstava sa posebnim osvrtom na one koji su radno angažovani u poljoprivredi i gazdinstvu. Cilj ovoga dijela analize je osim da pruži ocjenu ljudskog kapitala kao osnove za modernizaciju rada na gazdinstvima i da ukaže na to da li poljoprivreda predstavljala željeni izvor ili jedinu mogućnost članova gazdinstva da ostvare svoje potrebe. Time se zapravo ukazuje na položaj poljoprivrede i ostanak na gazdinstvu iz pozicije teze o socijalnim šansama i razvoju preduzetničke djelatnosti.

Kao što je opšte poznata činjenica, demografska obilježja jedne populacije znatno se razlikuju od područja do područja u kojem se nalazi, što je svakako posljedica ne samo geografske okoline u kojoj živi data populacija, nego i društveno ekonomskog razvoja, pripadnosti određenom sociokulturnom sistemu, istorijskog nasleđa, vrsti i stepenu egzogenih uticaja i sl. U crnogorskom selu su se pod uticajem industrijalizacije i urbanizacije uporedo odvijali i razvijali procesi deagrarizacije i deruralizacije koji su prouzrokovali značajno smanjivanje udjela poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu, kao i smanjivanje i pravljenje razlike između onog stanovništva koje je ostalo da žive na selu i onih koji se bave poljoprivredom. Poljoprivredno stanovništvo u ukupnom stanovništvu Crne Gore, se za nekoliko decenija, smanjilo više puta – od oko 80% neposredno posle Drugog svjetskog rata, na ispod 10%, prema najnovijim procjenama. U kratkom vremenskom periodu (čak neprirodno kratkom za ovu vrstu društvenih procesa) ogroman broj ljudi je promijenio zanimanje, mjesto i stil življenja. Demografsko populaciona kretanja su ostavila značajan trag na život i funkcionisanje porodičnog gazdinstva i eventualnu preduzetničku aktivnost koja je trebala biti izdignuta na mnogo viši nivo. Posljedice koje su iz navedenih procesa proistekle, čine danas osnovu koja bitno determiniše život sela i porodičnog gazdinstva u njemu.

Izražena društvena pokretljivost članova domaćinstva nakon socijalističke revolucije, je uslovlila i ubrzala procese deagrarizacije i deruralizacije koji su neumitno uslovlili nastajanja novog društvenog sloja u našem selu, „polutana“, odnosno lica sa prebivalištem na selu, zaposlenih u urbanom području. Ovi procesi su znatno usporili kakve-takve nagovještaje razvoja preduzetničke djelatnosti na selu, jer su te osobe istovremeno predstavljale i radnike i seljake, a domaćinstva u kojima su nastanjeni, možemo svrstati u grupu mješovitih, (ne) poljoprivrednih domaćinstava. Osnovno obilježje ovakvih domaćinstava je djelimično oslanjanje na zemlju, a dijelom na status lica koje je zaposleno u privatnom ili u društvenom preduzeću ili u nekoj drugoj vrsti legalne djelatnosti u gradu, pri čemu se ostvaruje materijalni prihod izvan gazdinstva. Pri tom treba

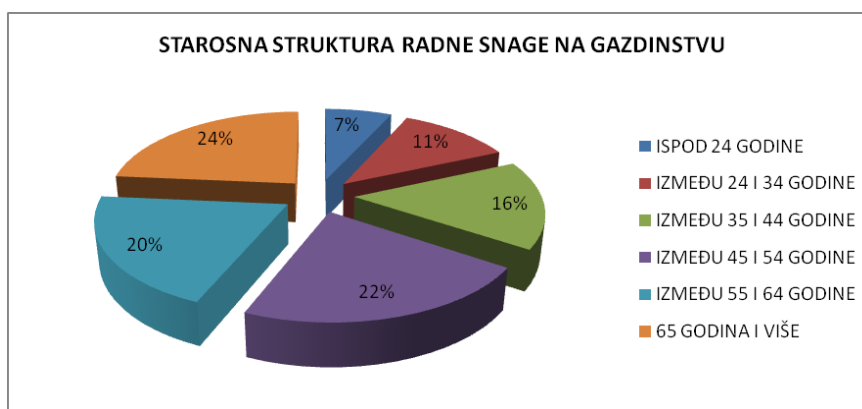
naglasiti da je prihod ostvaren izvan poljoprivrede za mješovita domaćinstva *dominantan*, dok je onaj koji se ostvaruje na posjedu sporedan i dopunski. Sa imanja se koriste proizvodi za sopstvenu potrošnju, ali se zahvaljujući prihodima stečenim u gradu radnici seljaci raspolažu većim novčanim sredstvima u odnosu na čiste poljoprivrednike. U odnosu na čisto poljoprivredna gazdinstva mješovita su znatno lošije opremljena potrebnim sredstvima rada jer su prevashodno okrenuta zaradi izvan gazdinstva. „S obzirom na stav sredine prema njima seljaci radnici se nalaze u specifičnom psihološkom procjepu. S jedne strane u gradu im zamjeraju što obrađuju zemlju, a na selu što su zaposleni izvan gazdinstva. Tako se obje statusne pozicije u zavisnosti od toga sa koje se strane posmatra, iskazuju kao moralni nedostatak“ (Gudović, 2008: 96).

Drugi dominantni sloj, kada su u pitanju porodična gazdinstva, čini sloj čistih seljaka. Oni su najveći dio seoske populacije, koji je trajno vezan za seoski zemljišni posjed, ostvarujući na njemu sav prihod baveći se poljoprivrednim radom, kao svojim osnovnim zanimanjem. Međutim čistih seljaka (potencijalnih preduzetnika) je u Crnoj Gori sve manje a odlikuje ih opšta društvena marginalizacija, nesigurna i mala primanja, oskudijevanje u mnogo čemu kao prevladavajućem stilu života, te neznatan uticaj na društvene i političke prilike.

U skladu sa podacima Popisa poljoprivrede iz 2011. na crnogorskim gazdinstvima ima 98949 radno angažovanih lica ili dva radno angažovana člana po gazdinstvu. Udio radno angažovanih osoba porodičnih poljoprivrednih gazdinstava u odnosu na ukupan broj radno angažovanih na poljoprivrednim gazdinstvima u Crnoj Gori je 99,4%².

Kada se govori o radnoj snazi i broju stanovnika na gazdinstvima treba ukazati da od ukupnog broja 98949 radno sposobnih žitelja njih 23 204 su osobe starije od 65 godina. Ostale starosne strukture su prikazane u grafikonu br 1.

Grafikon br. 1

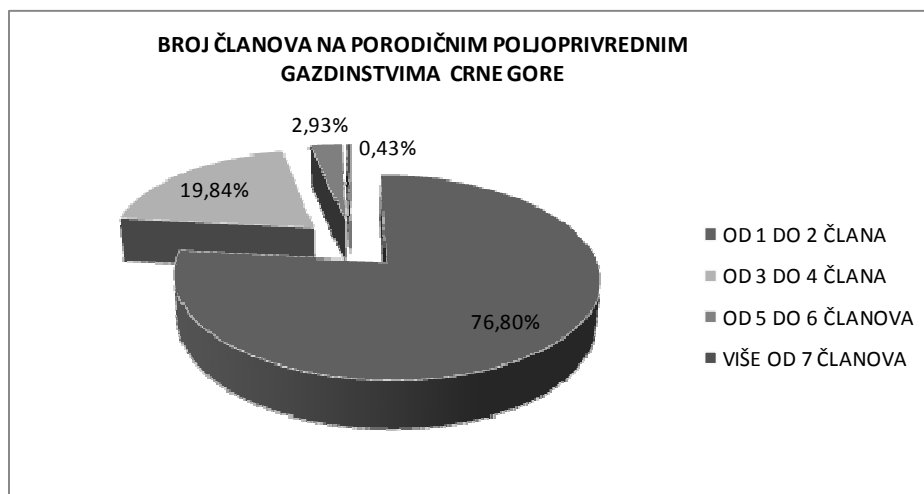

² Pod radno angažovanim osobama porodičnog poljoprivrednog gazdinstva podrazumijeva se radna snaga na porodičnom poljoprivrednom gazdinstvu koju čine nosilac gazdinstva, ostali članovi gazdinstva koji rade na gazdinstvu i ostali stalno zaposleni (nesrodnici)“ (MON-STAT, 2011: 48).

Kao što se iz priloženog jasno vidi starosnu strukturu poljoprivrednih gazdinstava u Crnoj Gori karakteriše visok udio starijih radno angažovanih lica na gazdinstvu i mali broj mladih članova. Proces senilizacije sela je duboko zahvatio sve pore crnogorskih ruralnih zajednica jer danas skoro 44% ukupnog broja radno angažovanih na gazdinstvu su osobe od preko 55 godina starosti. Najmanje je onih kojih bi u budućim progresivnim, preduzetnički orijentisanih gazdinstvima trebalo da je najviše, svega 7% radne snage na crnogorskim gazdinstvima je starosti ispod 24 godine.

Od ukupnog broja gazdinstava ubedljivo je najviše onih gazdinstava koja broje od 1 do 2 člana, njih čak 37 518 ili 76.8%; 3–4 člana 9686 (19.84%); 5 do 7 članova broji 1424 (2.93%) gazdinstva dok je ubedljivo najmanje onih gazdinstava koja su nekada činila okosnicu ruralnog područja, a koja su brojala više od 7 članova, njih danas u Crnoj Gori ima svega 196 ili 0.43%. Uzimajući u obzir starosnu strukturu i veličinu porodice na gazdinstvu, danas možemo slobodno tvrditi da je na crnogorskom selu najviše ostalo starih bračnih parova ili onih koji su ostali da žive sami na selu, te da oni danas čine čvrstu osnovu na kojoj se gradi nestanak crnogorskih porodičnih gazdinstava i ujedno crnogorskog sela u cjelini.

Grafikon br. 2

Očigledno je da je demografsko populaciona reprodukcija crnogorskog sela i gazdinstva u njemu zakazala posebno u posljednjih nekoliko decenija. Idealno tipski govoreći porodično poljoprivredno gazdinstvo se reprodukuje kao i svaka druga proizvodno ekonomska i sociodemografska jedinica. Ekonomska reprodukcija u svojoj osnovi podrazumijeva razmjenu, raspodjelu, potrošnju, ponavljanje ciklusa proizvodnje, pa se i prema njoj oblikuje budućnost cjelokupnog proizvodnog procesa i smjer proizvodnog razvitka gazdinstva. Ovaj vid reprodukcije u velikoj mjeri zavisi, od unutrašnje organizacije porodice, od niza spoljnih činilaca (tržište, cijene, rad itd.) i na kraju možda i najbitnije od veličine resursa za poljoprivrednu proizvodnju odnosno od posjeda kojim se raspo-

laže. Upravo je posjed naša sljedeća pretpostavka za razvoj preduzetništva na selu ili je ograničavajući faktor razvoja.

Posjed – ograničavajući faktor razvoja?!

Osnovni pokazatelj društvene i ekonomske vrijednosti svakog poljoprivrednog gazdinstva i njegovog preduzetničkog potencijala jeste njegov zemljišni posjed. U Crnoj Gori agrarna struktura je imala iste trendove promjena zadnjih pola vijeka. Prema popisu iz 1991, od ukupno 163.274 crnogorska domaćinstva, njih 60.043 ili 37% brojala su poljoprivredna porodična gazdinstvo, dok su samo 7% njih bili aktivni poljoprivrednici. U Crnoj Gori se u tom periodu povećava broj poljoprivrednih gazdinstava bez aktivnih članova, od 10.995 (u 1981) na 15.826 (u 1991) ili, relativno mjereno, sa 26% na 44% ukupnog broja gazdinstava. Socijalno-ekonomska struktura poljoprivrednih gazdinstava, gledano prema glavnom izvoru prihoda njihovih vlasnika, dvije decenije unazad bila je sljedeća: od ukupno 60.043 gazdinstva, 8.142 ili 13,6% je bilo poljoprivrednih, 44.319 ili 73,8% nepoljoprivrednih, 6.528 ili 10,9% mješovitih, a 1.054 ili 1,7% bez radne snage. To je još tada, socijalno-ekonomski gledano bila veoma nepovoljna agrarna struktura, a naročito sa stanovišta mogućnosti korišćenja inače oskudnih poljoprivrednih potencijala Crne Gore.

Porodična poljoprivredna gazdinstva na teritoriji Crne Gore kada je u pitanju zemljišni posjed raspolažu sa 210 766 ha zemljištu, od čega je korišćeno poljoprivredno zemljište 104 213 ha. Podatak koji je prikazan u Tabeli br. 1 Ukazuje i na to da ukupna veličina nekorišćenog poljoprivrednog zemljišta iznosi 59 360ha.

Tabela br. 1

Crna Gora	Ukupno raspoloživo zemljište u hektarima		
	Ukupno hektara	Od toga ukupno korišćeno poljoprivredno zemljište u hektarima	Od toga ukupno poljoprivredno nekorišćeno zemljište u hektarima
Porodična poljoprivredna gazdinstva	210 766	104 213	59 360
U ovu površinu uključena je i površine šumskog neplodnog zemljišta. U ovu površinu nije uključena površina zajedničkog korišćenog zemljišta (komuni, i katuni)			

Ako napravimo poređenje sa zemljama EU, vidimo da je u Crnoj Gori (čija je teritorijalna površina među najmanjim zemljama u Evropi) znatno manja količina korišćenog poljoprivrednog zemljišta u ukupnoj teritorijalnoj površini zemlje nego u većini ostalih zemalja (skromnih 16%). Takođe se uočava da učešće ukupnog korišćenog poljoprivrednog zemljišta u ukupnoj teritorijalnoj površini posmatranih zemalja varira, pa u Švedskoj i Finskoj iznosi oko 7%, dok je u Velikoj Britaniji 71% učešće korišćenog poljoprivrednog zemljišta u ukupnoj teritorijalnoj površini.

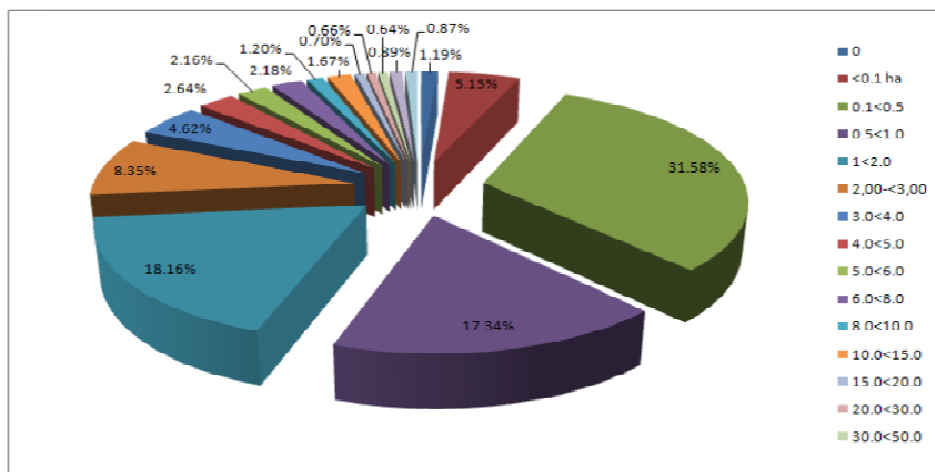
Tabela br. 2 – Učešće korišćenog poljoprivrednog zemljišta u ukupnoj teritorijalnoj površini zemlje – Odnos zemalja EU i CG³

Ukupno korišćeno poljoprivredno zemljište %	Ukupna teritorijalna površina 1000ha	
41.5	441.412	Zemlje EU
28.4%	6456	Latvija
32.6%	32	Malta
44.7%	7887	Češka
45.5%	11 100	Bugarska
44.7%	3053	Belgija
28.9%	13 198	Grčka
61.2%	4310	Danska
47.3%	35 713	Njemačka
9.3%	4523	Estonija
59.6%	7029	Irska
45.1%	50 537	Španija
55.1%	63 795	Francuska
44.3%	30 132	Italija
13.4%	925	Kipar
41.2%	6530	Litvanija
50.5%	259	Luksemburg
62.2%	9303	Mađarska
50.1%	3736	Holandija
37.8%	8387	Austrija
50.5%	31268	Poljska
40.1%	9191	Portugalija
59.8%	23839	Rumunija
8.3%	2027	Slovenija
39.2%	4094	Slovačka
6.8%	33842	Finska
71%	24410	Velika Britanija
7%	45030	Švedska
16%	1381	Crna Gora

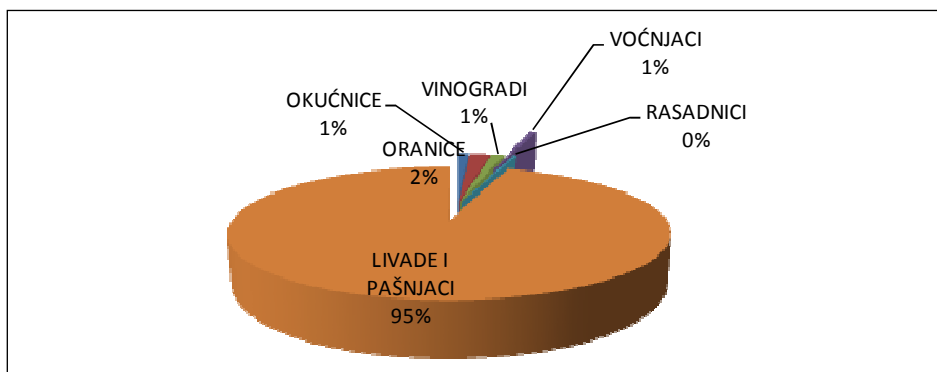
Srazmjerno tome i u porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima Crne Gore prevladavaju isključivo sitni zemljišni posjedi. Najveći udio čine (31,58%) gazdinstva od 0,10 – < 0,50 ha ukupno poljoprivrednog korišćenog zemljišta. U okviru veličine strukture gazdinstava preko polovinu (54,07%) poljoprivrednog korišćenog zemljišta nalazi se od 0,10 do 1,00 ha. Prosječno porodično poljoprivredno gazdinstvo ima 6,0 ha ukupno raspoloživog zemljišta, dokle posjeduje 4,6 ha poljoprivredno korišćenog zemljišta.

³ Izvor: Popis poljoprivrede 2010 „Pocketbooks „Agriculture and fishery statistics edition“ 2011

Grafikon br. 3 – Porodična poljoprivredna gazdinstva prema veličini razreda korišćenog poljoprivrednog zemljišta

Grafikon br. 4 – Poljoprivredna gazdinstva prema korišćenom poljoprivrednom zemljištu

Kao što se i vidi višegodišnje livade i pašnjaci čine ubjedljivo najveći dio tog korišćenog poljoprivrednog zemljišta, što svakako veoma nepovoljno utiče na proizvodnju poljoprivrednih kultura, posebno u centralnom dijelu zemlje. Međutim, ono što je još nepovoljnije jeste činjenica koju dobijamo kada utvrdimo udio u procentima livada i pašnjaka. Naime po zavodu za statistiku najveći udio u korišćenom zemljištu tada ne čine ni livade niti pašnjaci već katuni sa 58.66% dokle livade zauzimaju 37.39% a pašnjaci svega 3.95%. Ovaj nalaz nam ukazuje da najveći dio korišćenog poljoprivrednog zemljišta čine katuni sjevernog dijela Crne Gore što je u principu veoma nepovoljna agrarno-parcelna struktura tog dijela Republike. Ipak njeni se krajnji efekti uvijek moraju posmatrati u sklopu drugih prirodnih i ekonomskih uslova (geografskog regiona, tehničke opremljenosti gazdinstva, vrste proizvodnje i drugog), pa će se tako i u zvaničnim saopštenjima lakše naći opravdanja za ovakav agrarno – parcelni odnos.

Tehničko – tehnološke inovacije na gazdinstvu

Tradicionalno shvatanje i predstava o porodičnom poljoprivrednom gazdinstvu proističe i odgovara jednoj tehnološkoj i društveno stabilnoj epohi, u kojoj su promjene bile znatno sporije nego danas, odvijale su se u više generacija, a oni koji su tangirali te promjene bili su ih manje svjesni. Međutim danas povezanost između tehnologije i strukture tržišta sa jedne strane, te unutrašnje organizacije gazdinstva i agrarne strukture sa druge, mora se, kada su ovakva istraživanja u pitanju uočiti. Dvije do sada navedene pretpostavke za razvoj preduzetništva na selu, ljudskog kapitala i parcelnog posjeda, se vrlo brzo mijenjaju a samim tim uzrokuju brže i nepredvidljivije promjene na porodičnom gazdinstvu.

Proizvodno-tehnički i privredni faktori u prvom planu tangiraju gazdinstvo i njegovu ekonomsku reprodukciju kao i sve ostale elemente porodičnog posjeda. Nove tehnologije i pomagala olakšali su uključivanje poljoprivrednih proizvoda u proizvodni program domaćinstva. Relativna prednost poljoprivrednih gazdinstava sa vlastitom radnom snagom sve više opada jer umjesto rada, kapital sve više preuzima odlučujuću ulogu, te kvalitet rada sve više postaje zavisan od tehničkih činilaca. Promjene u strukturi tržišta iziskuju isporuku većih i ujednačenijih pošiljki, dok kupovanje gotove stočne hrane, unajmljivanje radne snage razbijaju ograničenu zajednicu proizvodnih sredstava.

Proces izlaženja gazdinstva iz zatvorenog kruga autarhičnosti i ulazak u nove tokove savremenosti u čijem predvorju se od nedavno nalazi, mora se posmatrati kroz nekoliko aspekata od kojih su svakako najznačajniji :

- promjene u strukturi zemljišnog posjeda i njihov uticaj na karakter proizvodnje i materijalni položaj domaćinstva, te odnos članova porodice prema porodičnom vlasništvu
- unapređivanje poljoprivredne proizvodnje kroz tehnicizaciju, hemizaciju i specijalizaciju proizvodnje
- profesionalizacija rada članova porodice u poljoprivrednoj proizvodnji
- promjene u strukturi ostvarenog dohotka u domaćinstvu i u strukturi potrošnje.

Izlaženje gazdinstva iz tradicionalnog oblika organizovanja, i dalji razvoj, iziskivali su i širenje inovacionih procesa u selu i poljoprivredi, što je svakako predstavljalo dalji ekonomski, socijalni i kulturni fenomen naših ruralnih područja. Od naturalnog, samodovoljnog i zatvorenog seljaštva, kod nas su se desile radikalne promjene u sveukupnosti društvenih odnosa u selu i poljoprivredi.

Promjene u načinu poljoprivredne proizvodnje predstavljaju i najvažnije promjene u načinu života porodičnog poljoprivrednog gazdinstva. Za te promjene presudan je uticaj naučno-tehničke revolucije na proces industrijalizacije društva i modernizacije poljoprivrede, posredstvom mnogih proizvodnih inovacija koje su nastale u drugoj polovini 20. veka, a kod nas se proširile posljednjih decenija. Ove promjene su prevashodno podstaknute proizvodnim mehaničkim, hemijskim i biogenetskim inovacijama koje su omogućile mehanizaciju, hemizaciju i biogenetsku i tehnološku modernizaciju naše poljoprivrede.

Na primjeru proučavanja raznih aspekata usvajanja traktora u poljoprivredi (tzv. traktorizacije) potvrdila se pretpostavka da inovativnost seljaka na gazdinstvu (spremnost da se neka inovacija usvoji prije drugih iz svoje sredine) zavisi od više raznih činilaca: (1) od obilježja lokalne sredine, (2) od obilježja domaćinstva i gazdinstva i (3) od ličnih obilježja starješine domaćinstva.

Inovativniji su seljaci u razvijenijim naseljima, u kojima je prosječna informisanost bolja, povoljnije materijalno stanje, viša kupovna moć, razvijenije tržište poljoprivrednih proizvoda. Dalje statističke korelacije pokazuju da proizvodne inovacije prije uvode poljoprivredna domaćinstva nego ona koja su mješovita; prije ona koja imaju neokrnjenu i veću porodičnu grupu, sa naslednikom na posjedu, nego ona manja i nepotpuna. Po pravilu, inovativnost je veća i ako je starješina domaćinstva obrazovaniji. Kod nas od ovog pravila postoji odstupanje zato što se oni koji su obrazovaniji više orijentišu na nepoljoprivredne delatnosti, pa nisu zainteresovani za proizvodne inovacije u poljoprivredi.

Ovo su, ipak, samo proste statističke korelacije iz kojih se ne vidi šta je čime uslovljeno i zato je svaki pokazatelj nužno tumačiti u širem teorijskom kontekstu. Neka od socioloških istraživanja međutim pokazuje da spremnost na usvajanje inovacije ne zavisi samo od obaviještenosti potencijalnog korisnika nego i od njegove ubijedenosti da mu inovacija donosi odgovarajuću dobit (prednost u odnosu na nešto drugo, staro, ili u odnosu na nekog drugoga). Ali i ta dobit je relativna: veću korist od traktora ima onaj ko ima više zemlje, više priključnih mašina, a manje radne snage. Kod proučavanja difuzije inovacija najteže je, pak, odgovoriti na pitanje zašto pojedinci, za koje je jedna inovacija objektivno jednako korisna, nisu jednako spremni da je usvoje (Valkonen, 1976, 105).

Pravilo je dakle, da su inovativniji pojedinci iz inovativnih sredina, a naročito ako prema konkretnim inovacijama pozitivan stav imaju najbliži prijatelji i susjedi – koji se ponekad oponašaju. Na inovacije u poljoprivredi utiču i zadruge i druge poljoprivredne organizacije, a naročito lokalni stručno-savjetodavni centri. Konačno, na inovativnost uvijek utiče i „mentalna fleksibilnost“ potencijalnog inovatora koja obično zavisi od porodičnog „background“-a, (pozadine) obrazovnog nivoa, prostorne pokretljivosti i izloženosti sredstvima masovnih komunikacija. Najvažnije je od svega, ipak, da trošak za usvajanje inovacije nije veći od materijalnih mogućnosti zainteresovanog subjekta. Zato bogatiji prije usvajaju neku inovaciju nego siromašni, iako su podjednako za nju zainteresovani. (Valkonen, 1976: 105).

Uvođenje novih oruđa za obradu zemlje, a naročito prelazak sa jednog oblika vučne energije na drugi, sintetički je pokazatelj revolucionarnih i bazičnih inovacija u poljoprivredi, uz koje ide čitav niz pratećih inovacija. Sumirajući iskustva američke i zapadnoevropske poljoprivrede Edhem Dilić ističe tri velika inovativna talasa: (1) kada u 19. veku ljudski rad zamjenjuje stočna vuča; (2) kada dvadesetih godina 20. veka, stočnu vuču zamjenjuje traktor; i (3) kada pedesetih godina 20. vijeka traktorizaciju zamjenjuje sveukupna mehanizacija poljoprivrede. (Dilić, 1976: 67–84).

Kod nas je u Crnoj Gori navedeni „treći talas“ inovacija znatno kasnio u odnosu na ostale zemlje tadašnje federacije. Nakon sloma zajedničke države i

raspada preambicioznih poljoprivrednih kombinata, porodična poljoprivredna gazdinstva, ponovo postaju temeljni nositelji poljoprivredne proizvodnje i u Crnoj Gori. Nakon perioda (ne) uspješne postsocijalističke transformacije (koja po nekima i dalje traje), u trenutku sadašnjosti u kojima se nalazi naša zemlja, u uslovima nesigurnih i relativno slabo plaćenih radnih mjesta u privredi, jedan dio tih gazdinstava kojima poljoprivreda nije osnovni izvor prihoda nalazi se pred donošenjem ključne poslovne i životne odluke, (u smislu zadržavanja radnoga mjesta u privredi i poljoprivrede kao dopunske djelatnosti ili davanja otkaza i potpunoga posvećivanja poljoprivredi i porodičnom gazdinstvu). Drugi (manji) dio naših progresivnih gazdinstava nalazi se pred odlukom o proširenju domaćinstva uz sopstvena ulaganja i podizanje kredita, što je velik rizik. Za brže usmjeravanje većega broja poljoprivrednih gazdinstava na ekonomski rentabilniju proizvodnju i njihovu sposobnost za izrazite promjene na tržištu poljoprivrednih proizvoda, posebno je važno da se odluče na ulaganja u mehanizaciju radnih procesa, odnosno nabavku mašina i opreme koji bi mogli povoljno djelovati na opremljenost poljoprivrednih gazdinstava. Jer opremanje gazdinstva savremenim poljoprivrednim mašinama te njihova racionalna upotreba, jedan su od temelja ekonomski uspješne poljoprivredne proizvodnje. „Osnovni problem i ograničavajući činioc razvitka malih gazdinstava je početni kapital za visoke troškove nabavke mašina i opreme, te nedovoljan stepen njihovog iskorištenja na malim proizvodnim površinama“ (Filipović, 1997: 82).

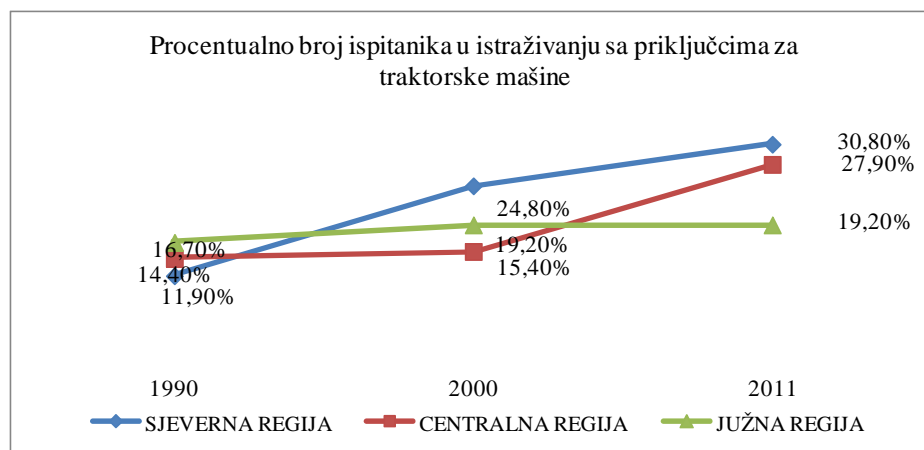
Dosadašnja slika stanja i ocjena najvažnijih problema vezanih za opremljenost poljoprivrednih gazdinstava poljoprivrednim mašinama i opremom, u velikoj mjeri je bila ograničena zbog manjkavosti i odsutnosti odgovarajućega sastava prikupljanja podataka. Zato su podaci dobijeni Popisom poljoprivrede iz 2010. godine važan pokazatelj, preko kojeg bi državna tijela mogla tačnije definisati probleme poljoprivredne djelatnosti i u skladu s tim planirati i donositi odgovarajuće odluke, te pružiti odgovarajuću potporu za njihov dalji razvoj.

Neke, nama zanimljive rezultate popisa poljoprivrede Zavoda za statistiku Crne Gore iz 2010. godine, ovdje iznosimo grafički neizmijenjene u odnosu na njihove zvanične publikacije. Naša oblast interesovanja je tehničko-tehnološka opremljenost crnogorskih poljoprivrednih gazdinstava, te smo tom aspektu u ovome dijelu rada posvetili više pažnje. U toku ispitivanja popisano je ukupno 5690 gazdinstava koja imaju 1654 jednoosovinska traktora u sopstvenom vlasništvu, stara do 10 godina i 4036 jednoosovinskih traktora starih preko 10 godina (1,1 traktor po gazdinstvu). Ukupan broj dvoosovinskih traktora je 4560, od čega je najveći broj (46,42%) starosti više od 20 godina.

Na našim gazdinstvima je ukupno popisana 1481 traktorska travokosačica ili priključna mašina koje se koristi za košenje travnih površina. Popisom su popisane i 5562 samohodne – kosačice koje posjeduju sopstveni motor i pogon, a koriste se za košenje djetelinsko travnih površina na manjim proizvodnim gazdinstvima. Većina mašina/presa za baliranje sijena je u vlasništvu porodičnih poljoprivrednih gazdinstava (588), odnosno 98%. Mašine za sjetvu i sadnju žita, davana, kupusa i djelimično travnih smješa kao i širokorednih usjeva, se pak u većini

slučajeva nalaze u vlasništvu poljoprivrednih preduzeća (Duvanski kombinat Podgorica). Popisom je obuhvaćeno 255 ovih mašina. Ostala oprema (plugovi, drljače i sl.) kao i traktorske prikolice, su najzastupljeniji priključci na porodičnom poljoprivrednim gazdinstvima. Samo porodična poljoprivredna gazdinstva imaju 4659 traktorskih prikolica, odnosno 98,04% od ukupnog broja (Monstat, knjiga II, 2011: 56). Anketirane domaćine pitali da li se u posljednjih dvadeset godina broj neophodnih traktorskih priključaka povećavao ili je ostao na nivou iz 1990. godine. Dvadeset godina unazad, uzimajući regionalne pokazatelje, najviše ovih mašina bilo je na jugu zemlje a najmanje u planinskom regionu. Dvadeset godina kasnije rezultat je sasvim suprotan od onog nalaza iz 1990. Godine, danas najviše traktorskih priključaka prema riječima naših ispitanika ima u sjevernoj regiji, zatim slijedi centralni region, dok ih je najmanje u primorskom dijelu Crne Gore. Orijentisanost prema poljoprivredi kao načinu života i privređivanju se manifestuje i kroz ovaj nalaz. Djelimična urbanizacija sela i smanjenje interesovanja za selo i seljački način života u primorskom regionu, smanjuje i stepen ulaganja u proizvode neophodne za bavljenje poljoprivredom, odnosno mašinu i opreme. U kontinentalnim regionima se uviđa porast orijentisanosti domaćina ka životu u selu i kakva takva ulaganja u neophodnu mu mehanizaciju. Međutim i u ova dva regiona je ispod 1/3 ispitanika koji u svome vlasništvu imaju priključke za traktorske mašine bez kojih je danas nezamisliv život na selu, što je svakako nedovoljno za ozbiljnu i sistematsku revitalizaciju sela i porodičnog gazdinstva u Crnoj Gori.

Grafikon. br. 5

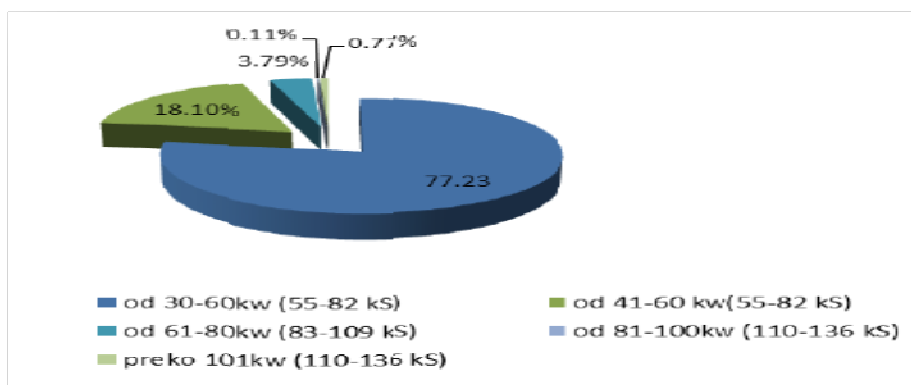
Savremena poljoprivredna proizvodnja nezamisliva je bez primjene odgovarajućih mašina i opreme, o čijoj racionalnosti iskorišćenja i učinkovitosti uvelike zavisi uspješnost poslovanja svakoga poljoprivrednog gazdinstva. Svrishodno opremanje mašinama i opremom, a zatim puno iskorišćenje ovih sredstava, danas je osnova komercijalne i ekonomski uspješne poljoprivredne proizvodnje. Visoke cijene poljoprivrednih mašina i opreme, uz pad cijena poljoprivrednih proizvoda, zahtijevaju od poljoprivrednika da ih što intenzivnije koriste, kako bi

iskoristili njihov maksimalni kapacitet. U suprotnom, visoki fiksni troškovi negativno utiču na profit i uzrokuju gubitke. G. Vizendorf konstatuje da se posljednjih godina u državama Evropske unije osjeća padajući trend ulaganja u poljoprivredne mašine i opremu. Kako on smatra uzroci tome očigledno su loše stanje u poljoprivredi, i sve veća konkurencija u Evropi i izvan nje, niske cijene poljoprivrednih proizvoda, pojava nekih bolesti životinja te loše klimatske prilike i sl. (Vizendorf, 2004: 24).

Sadašnji ekonomski položaj većine poljoprivrednih gazdinstava u Crnoj Gori ne omogućuje im brzo preusmjeravanje na isključivo tržišnu proizvodnju. Osnovni problem i ograničavajući činioc primjene poljoprivredne mehanizacije jesu visoki troškovi nabavke mašina i opreme i premalen stepen iskorišćenja na malim proizvodnim površinama. Stoga su i ekonomsko-finansijski učinci primjene poljoprivrednih mašina i opreme, u skladu sa zahtjevima savremene tehnologije, u takvim prilikama nezadovoljavajući ili na granici ekonomske isplativosti.

Ukupan broj traktora kao osnovne i najvažnije mašine u vlasništvu poljoprivrednih gazdinstava u Crnoj Gori i broj njihovih snaga neproporcionalno je visok u odnosu na površinu koju obrađuju. Na jedan traktor otpada oko 10 ha korištenoga poljoprivrednog zemljišta, odnosno na jedan hektar dolazi blizu 20kW radne snage traktora. Za poređenje, raspoloživa snaga traktora po jedinici poljoprivredne površine iznosi u SAD-u oko 1 kW po hektaru korištenoga zemljišta, u Njemačkoj 1,7 kW, a u Francuskoj 3,2 kW (Jagar i Filipović, 1997: 83–93). Nasuprot tome, na 100 poljoprivrednih gazdinstava u Crnoj Gori dolazi samo 11 traktora, u Hrvatskoj dolazi 61 u Sloveniji 116 traktora, u Austriji 132, u Francuskoj 158, a u Velikoj Britaniji čak 205 (T. Cunder, 2001: 15–26).

Grafikon br. 6 – Poljoprivredna gazdinstva prema vlasništvu dvoosovinskih traktora

Iz ovih podataka se vidi da Crna Gora ima velik broj porodičnih poljoprivrednih domaćinstava koja nemaju odgovarajuće mašine i opremu, a sa druge strane većina dobro opremljenih gazdinstava nema dovoljno raspoloživoga zemljišta da bi ih mogli racionalno obrađivati. Još je lošija situacija s ostalim mašinama, jer da bi se isplatilo kupiti skupe mašine kao što su kombajni ili li-

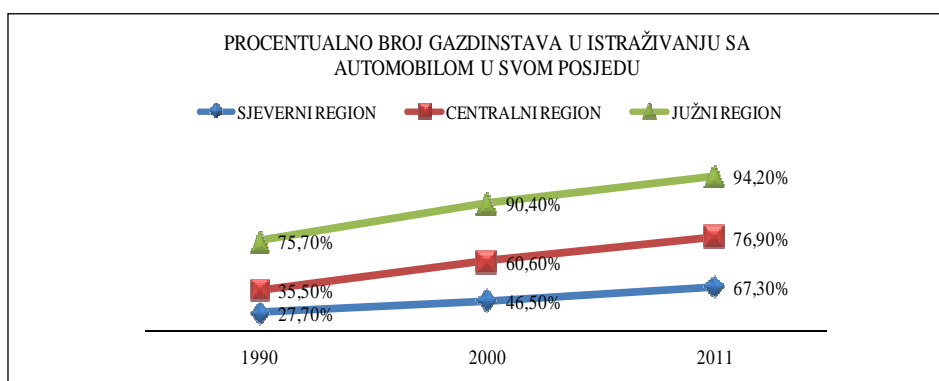
nije za krompir, treba imati znatno veću površinu raspoloživoga zemljišta. Prosječno poljoprivredno gazdinstvo u Crnoj Gori raspolaže sa 4.4 ha, dok prosječna površina poljoprivrednih gazdinstava Evropske unije iznosi 17,5 ha, pri čemu 43,2% gazdinstva raspolaže sa više od 5 ha zemljišta (Čuljat, 1999: 9–20). Evropski poljoprivrednici koriste mašine visokog eksploatacijskog potencijala i povećavaju posjed koliko god je to moguće. Kako to nekad nije moguće, racionalnu upotrebu mašina postižu drugim mjerama.

Na osnovu ovih pokazatelja MONSTATA imamo jasnu sliku tehničko – tehnološke opremljenosti crnogorskog porodičnog gazdinstva danas. Našim istraživanjem smo pokušali utvrditi kada je, koji region i kojoj mjeri „traktori-zacija“ (kao jedan od talasa modernizacije sela zahvatila, da li je ona bila izraženija prije postsocijalističke transformacije ili deset godina kasnije, ili je to pak slučaj danas i tome slično. Nosioci gazdinstva su nam odgovarali u kojoj je mjeri njihovo gazdinstvo bilo tehničko tehnološki opremljeno u periodu od 1990 do 2011. godine. Traktor na gazdinstvu u periodu prije raspada zemlje je imalo oko 20% ispitanika u našem uzorku. Modernizacija sela je u Crnoj Gori tekla znatno sporije nego li što je to slučaj bio u ostalim zemljama regiona. Za dvadeset godina broj traktora na crnogorskim gazdinstvima se neznatno povećao. U sjevernoj i centralnoj regiji oko 15% domaćina je za dvije decenije rada na gazdinstvu uspjelo da kupi osnovnu mašinu za poljoprivrednu djelatnost, dok je u primorskom regionu neznatnih pola procenta naših ispitanika u svoj posjed moglo da uvrsti ovu vrstu mehanizacije. Kao što je već ranije u teorijskom dijelu rada naglašeno, jedan od najvažnijih kriterijuma za tipologiju seljačkih gazdinstava jeste njihov odnos prema ulaganjima u dalji razvoj poljoprivredne proizvodnje, na osnovu čega se može zaključiti o njihovoj opštoj strateškoj orijentaciji i perspektivi u poljoprivredi. U tom smislu su izdvojena progresivna gazdinstva, koja se prvenstveno orijentišu na kapitalna proizvodna ulaganja (u proširenje poseda kupovinom i zakupom zemljišta, u krupnu mehanizaciju, dugogodišnje zasade, krupnu stoku. Na osnovu naših rezultata mali broj gazdinstava u Crnoj Gori možemo svrstati u ovu grupu. Decenijama nepromijenjen parcelni posjed, kao to se i vidi izrazito smanjen broj ulaganja u krupnu mehanizaciju, te u krajnjem i veoma nepovoljna demografsko populaciona osnova, doprinose činjenici da se ova gazdinstva u našoj zemlji dovode u domene poželjnog ali ne i stvarnog.

Jedan dobar broj naših domaćinstava čine i stagnantna gazdinstva, čija su ulaganja uglavnom neproizvodna (u kuće, zgrade, namještaj, automobile, sitniju mehanizaciju, sitnu stoku i slično) što ukazuje na njihovu motivisanost da nastave život u selu, ali ne i da razvijaju poljoprivredu. Našim istraživanjem smo nastojali utvrditi kolika je količina ovih neproizvodnih ulaganja, i koliko je na ispitivanim gazdinstvima porastao broj automobila za protekle dvije decenije. Za razliku od traktorskih mašina naši ispitanici su ogroman dio svog budžeta utrošili u automobile, koji svakako jesu značajan ali ne i neophodan element života na gazdinstvu. Najveći broj automobila na gazdinstvu prije dvadeset godina je očekivano bio u primorskom regionu, pa i ne čudi podatak da je blizu

20% u proteklom periodu od dvadeset godina svoje domaćinstvo opremilo jednim ovakvim „ljubimcem“. Dosadašnja izlaganja koja su nam svakako ukazala na urbanizaciju primorskog regiona potkrepljuju ovaj nalaz koji je svakako bio donekle očekivan. Međutim kada pogledamo druga dva regiona Crne Gore uviđamo da je ogroman broj gazdinstava iz našeg uzorka orjentisan ka ulaganju u neproizvodne djelatnosti te tako sebe svrstava u kategoriju stagnantnih gazdinstava. Stepenn ulaganja u automobile je za dvije decenije porastao u centralnom regionu za čak 41%, dok je u planinskom dijelu zemlje 39.6% više u odnosu na 1990. godinu u svome vlasništvu imalo automobil. Kao što se iz priloženog jasno i vidi naša gazdinstva i njihovi domaćini su u protekle dvije decenije znatno više ulagali u ono što im brže i lakše može omogućiti odlazak sa sela, nego li u onu mehanizaciju koja bi im obezbijedila opstanak na njemu.

Grafikon br. 7

Da bi poljoprivredno gazdinstvo opstalo na otvorenom tržištu, treba uspostaviti optimalan odnos između kapaciteta mehanizacije i raspoloživoga posla. Mašine za koje gazdinstvo nema dovoljno posla treba nabavljati zajednički s drugim gazdinstvima ili se koristiti uslugama drugih.⁴ Osavremenjavanje poljoprivrede znači i neizbježno prihvatanje načina rada koje su već odavno uvele razvijene zemlje. To su zajedničke nabavke mašina i opreme te razvoj preduzetnika koji će uslužno, po prihvatljivim cijenama, obavljati pojedine poslove. Pihtrager i Vagner ukazuju da se udruživanjem poljoprivrednih gazdinstava može postići racionalnija upotreba poljoprivrednih mašina i opreme, a biti konkurentniji na tržištu. Dalje napominju da su i Njemački poljoprivrednici u početku teško prihvatili da se moraju zajednički koristiti mašinama, i navode da je jedna

⁴ U Crnoj Gori postoji 815 gazdinstava koji zajednički posjeduju 862 jednoosovinska traktora. Kada je pak riječ o većim mašinama za obradu poljoprivrednih površina sa dvije osovine, onda je situacija još nepovoljnija. Svega 273 gazdinstva zajednički raspolaže sa 291 dvoosovinskim traktorom. Ukupan broj gazdinstava u Crnoj Gori koja imaju sopstvene kombajne (žitne i silokombajne) je 31, dok je ukupan broj gazdinstava koja imaju kombajne u zajedničkom vlasništvu 9. Broj vlastitih kombajna je 37, a broj kombajna u zajedničkom vlasništvu iznosi 11. Što se tiče kamiona, broj gazdinstava koja imaju kamione u sopstvenom vlasništvu je 670, a u zajedničkom posjeduje njih 65.

od mogućnosti racionalnije upotrebe poljoprivrednih mašina i opreme i osnivanje tzv. mašinskih prstenova (Pihtrager i Vagner 2002). Mašinski prstenovi predstavljaju samoorganizovani oblik međususjedske suradnje, koja pokriva veću teritoriju i ima jasne principe za obračun rada po unaprijed poznatim i dogovorenim cijenama. Mašine su u vlasništvu pojedinih članova mašinskih prstenova koji nude usluge. Počeli su se organizovati u Njemačkoj prije 40 godina, a kasnije su se proširili na veći broj zemalja zapadne, srednje i sjeverne Evrope. Po M. Dolenšek (kao što je u Njemačkoj slučaj) prihvodi od rada bi principijelno u okviru mašinskih prstenova trebali biti oslobođeni od poreza, a sve druge troškove organizacije subvencionisala bi država. „U mnogim zemljama mašinski su prstenovi postali središnje mjesto povezivanja i organizovanja rada poljoprivrednih proizvođača“ (Dolenšek, 2002: 62). U Crnoj Gori mašinski prstenovi se pominju članom 38. Zakona o poljoprivredi, gdje se eksplicitno navodi da: „Za efikasno iskorišćavanje poljoprivredne mehanizacije i opreme, radne snage i drugih proizvodnih mogućnosti, fizička lica mogu se organizovati za pružanje međukomšijske i međuseoske pomoći (u daljem tekstu: mašinski prstenovi), u skladu sa zakonom. Upoređujući inostrana iskustva i naš zakon uviđamo da službenici resornog ministarstva neophodno moraju razmisliti o ovom članu zakona i subvencijama države a ne samoorganizovanja poljoprivrednika pokrenuti i staviti u rad ovaj vid udruživanja.

Kako naša poljoprivredna gazdinstva najčešće nemaju dovoljno sredstava akumuliranih iz vlastita poslovanja, pri nabavljanju mašina i opreme moraju uzimati kredite. Međutim, događa se da ekonomski učinci malih gazdinstava nisu dovoljni za pokrivanje troškova otplate istih, pri čemu se ne obračunavaju troškovi amortizacije, kako bi se mogle kupovati nove mašine. Zbog nepovoljnog privrednog položaja, veći broj poljoprivrednih gazdinstava prinuđen je nabavljati neodgovarajuće mašine (tehnički zastarjele, istrošene, slabe pogonske snage) te s njima improvizovati u obavljanju agrotehničkih zahvata. Povoljniji uslovi nabavke mogli bi značajno djelovati na nivo opremljenosti poljoprivrednih gazdinstava, ali pod upitnikom ekonomske efikasnosti i rentabilnosti u uslovima njihovih skromnih proizvodnih mogućnosti. „Samo osjetnim povećanjem proizvodnih površina poljoprivrednih gospodarstava njihovo usmjeravanje na tržišnu proizvodnju i primjenu odgovarajućih mašina može rezultirati pozitivnim ekonomsko-finansijskim učincima“ (Grgić i Šnajder, 1999: 29–34).

Politika opremanja poljoprivrednih gazdinstava mora dakle voditi opštom nabavljanju potrebnih mašina i opreme, koji će omogućiti brzo i kvalitetno obavljanje poslova, ali prije nabavljanja visokospecijalizovane i skupe opreme treba osigurati zadovoljavajući stepen iskorišćenja. Uz traktor treba osigurati veći broj odgovarajućih priključnih uređaja, kako bi se pravilnim agregatiranjem omogućilo izvođenje većeg broja operacija, a time i bolje iskorišćenje traktora. Kako Dubravka Filipović navodi neophodno je „uz pomoć nadležnih institucija obrazovati poljoprivredne proizvođače da mogu racionalno izabrati mašine i opremu za odgovarajuću proizvodnju, a ne prisiljavati ih na permanentna ulaganja u poljoprivredne mašine, kako bi mogli pratiti razvoj poljoprivredne tehnike“ (Filipović, 2000: 52).

Zaključak

Šta još treba uzeti u obzir prilikom istraživanja osnova za modernizaciju rada i razvoj preduzetništva na našim porodičnim gazdinstvima? Naime ne treba zaboraviti da gazdinstvo kao specifičan miks proizvodnje i potrošnje, danas čini sistem porodičnih veza i odnosa kao osnove zajedničkog života i rada. Na taj način ono (gazdinstvo) može i mora da bude izraz porodičnog preduzetništva. Međutim, osnovni problem zašto je ovu tvrdnju nemoguće ostvariti, je što se naša porodična gazdinstva nijesu ponašala preduzetnički najmanje posljednjih pola vijeka, zbog obilježja društvenog i ekonomskog okruženja. Dok im je ranije država upravo zbog obilježja ekonomskog razvoja (kao i cjeline politike prema privatnoj svojini i preduzetništvu) u cjelini uzimala sve ili gotovo sve i tako aktivno umanjivala njihove unutrašnje razvojne potencijale, danas su naša porodična gazdinstva primorana da budu samostalni učesnici u tržišnoj privredi, pri čemu im se ništa ili veoma malo garantuje. U uslovima relativno brzog skoka i još bržih očekivanja između ove dvije krajnosti postavlja se pitanje da li naša porodična gazdinstva imaju privredni – preduzetnički potencijal potreban za oživljavanje poljoprivrede kao i seoske ekonomije u cjelini.

Na osnovu svega rečenog, s pravom se može postaviti pitanje koliko su (i da li su uopšte) ona pravi izraz privatnog porodičnog preduzetništva. Pitanje se prije svega odnosi na to koliko je formiranje i postojanje jednog gazdinstva izraz želje pojedinca i članova njegove porodice da žive od poljoprivrede, a koliko riječ o nametnutoj nužnosti nastaloj ili usled djelovanja patrijarhalnih obrazaca u nasljeđivanju porodičnog imanja ili slabijih socijalnih šansi onoga ko gazdinstvo nasljeđuje da se oporba u nekoj drugoj djelatnosti ili socijalnoj sredini. Ako se prihvati stav da je jedan dio naših porodičnih gazdinstava postoji kao rezultat nametnute nužnosti mora se postaviti pitanje kakve to ima implikacije po njihovu reprodukciju. U ovakvim slučajevima nije rijetka pojava da se proklamovani nasljednik rukovodi stavom: „ako je bilo dobro za moga oca biće dobro i za mene“ što gazdinstva ovakvih domaćina svrstava u krug proste reprodukcije, odnosno minimalnih mogućnosti za modernizaciju rada. Isti je slučaj i sa gazdinstvima koja opstaju zahvaljujući niskim socijalnim šansama nasljednika koji upravo zbog toga ostaju na porodičnom imanju. Ljudski, fizički socijalni i kulturni kapital ovih porodičnih gazdinstva iz generacije u generaciju erodira i neumitno ih vodi ka regresivnom tipu gazdinstva.

Literatura

- Bakić R., Mijanović D. (2006), *Demografska kretanja u Crnoj Gori tokom druge polovine XX vijeka*, Nikšić: Geografski institut Filozofskog fakulteta.
 Čuljat, M. (1999.), „Opremanje poljoprivrede“, *Zbornik radova 27. Međunarodnog savjetovanja „Aktualni zadaci mehanizacije poljoprivrede“*, Opatija.

- Cunder, T. (2001.), „Opremljenost kmetijskih gospodarstev v Sloveniji z mehanizacijom“, *Zbornik radova međunarodnog savjetovanja „Trendi v razvoju kmetijske tehnike“*, Radenci.
- Dolenšek, M. (2002.), „Strojni prsteni u Sloveniji“, *Zbornik radova 30. međunarodnog savjetovanja „Aktualni zadaci mehanizacije poljoprivrede“*, Opatija.
- Dilić, E. (1976), „Traktorizacija individualne poljoprivrede“, *Sociologija sela*, br. 53–54, Zagreb.
- Filipović, D. (2000), „Izbor traktora za poljoprivredno gospodarstvo“, *Gospodarski list*, 157 (1), 52–53, Zagreb.
- Grbić, V. (1997), *Teorije seljačke ekonomije i nova agrarna politika*, Beograd: Ekonomski institut.
- Grgić, Z., Šnajder, I. (1999), „Korištenje poljoprivrednih strojeva na obiteljskom gospodarstvu“, *Zbornik radova 27. međunarodnog savjetovanja „Aktualni zadaci mehanizacije poljoprivrede“*, Opatija.
- Jagar, N., Filipović, D. (1997), *Traktor na poljoprivrednim obiteljskim gospodarstvima*, Zagreb: Hrvatski zadružni savez.
- Pöchtrager, S., Wagner, W. (2002), *Erfolgreiche Kooperationen*, Frankfurt: DLG-Verlag.
- Valkonen, T. (1976), „O teoriji difuzije inovacija“, *Sociologija sela*, XIV br. 53–54 Zagreb
- Wiesendorfer, G. (2004), „Der westeuropäische Landtechnikmarkt“, u: H. J. Matthies, F. Meier (ur.), *Jahrbuch Agrartechnik*, Münster: Landwirtschaftsverlag.
- Zavod za statistiku Crne Gore – Monstat (2010), *Prvi rezultati popisa poljoprivrede 2010. godine za porodična poljoprivredna gazdinstva*, Saopštenje broj 68, Podgorica.
- Zavod za statistiku Crne Gore – Monstat (2011), *Prirodno kretanje stanovništva i unutrašnji migracioni tokovi u 2010. godini*, Saopštenje broj 98, Podgorica.
- Zavod za statistiku Crne Gore – Monstat (2012), *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine*, Saopštenje broj 83, Podgorica.
- Zavod za statistiku Crne Gore – Monstat (2012), *Prirodno kretanje stanovništva u Crnoj Gori, 2011. godina*, Saopštenje broj 102, Podgorica.